

képmutatóskodni a világ nyilvánossága előtt, s közben nehézsúlyú titkosrendőrökkel ijesztgetni azt a néhány embert, aki a cenzúra álnok rituáléjából kivonja magát, s nem játszik együtt a cenzorokkal abban a játékban, hogy ó, dehogyis van itt cenzúra, én éppen csak annyit akartam mondani, amennyit kinyomtathattam, egy szóval sem többet.

Kényes játszma ez a magyar kísérlet, könnyű elrontani. Vén tragacsunk kezd biztatóan futni. Ülünk benne, s lessük, mikor döglik be; mert be szokott, s többnyire ilyenkor. Kijózanodás ideje: annyira vittük, amennyire tellett tőlünk. Állapotunk: önarcképünk. Szerencse, balszerencse; nem az ügyefogyottak beszéde ez? A történelmet nem a komisz végzet csinálja, hanem mi magunk, tehetségünk szerint. Ha megint elpackázzuk, mi voltunk tehetségtelenek. Ha általános törvényszerűséget, vagy nemzeti balsorsot hallok emlegetni, a nehézfejű diákra gondolok, aki véletlenül mindig azt nem tudja, amiből éppen kérdezik.

Szocializmus béklyók nélkül

Pozsonyi Miklós személyét nem ismerjük, csak azt tudjuk róla, hogy Budapesten lakik; írása postán érkezett szerkesztőségünk címére. A fejtegetés hangjából ítélve a szerző a kommunizmus iskolájába járt, talán jelenleg is párttag, az is elképzelhető, hogy valamilyen állami poszton dolgozik. Az írás három egymást kiegészítő részből áll, melyek közül az első 1972/73-ban, az utolsó pedig 1981-ben készült. Érdekessége, hogy e tíz év során szerzőjének nézetei lényegesen módosultak: radikalizálódtak. A fejtegetést teljes terjedelemben közölni, sajnos, nem tudjuk, de úgy véljük, hogy az alábbi részletek híven tükrözik szerzőjük álláspontját, illetve annak fejlődését.

Milyen kiutat lehet találni a « diktatórikus » szocializmusból? Hogy kiutat *kellett* találni, azt világosan jelzik a Sztálin halálát követő másfél-két évtizedben lezajlott események 1953-ban az NDK-ban, 1956-ban Magyarországon és Lengyelországban, 1968-ban Csehszlovákiában és 1970-ben (az 1968-as nyári és tavaszi események közvetlen következményeként) Lengyelországban. A mélyebb elemzés ezeknél a látványos valóságoknál szembetűnő, de nem kevésbé a « diktatórikus » szocializmus sürgető túlhaladására ösztönző jeleket is találhatna.

Az egyik út a demokratikus szocialista rendszerek életre hívása lett volna. Nem ez, hanem a másik út — a

«fogyasztási» szocializmus útja — volósult meg, pontosabban kezdett megvalósulni.

A «diktatórikus» szocializmusban az emberek életszínvonalának emelése a fejlődés gátja, mert elvonja a tőkét a nehézipar fejlődésétől, a nagy beruházásoktól. Az a minimum — és a «diktatórikus» szocializmus irányítói szempontjából optimum —, amely az embereknek juttatandó, a munkaerejük újratermeléséhez feltétlenül szükséges minimális fizetés. A nagy robbanások egyik közvetlen oka éppen az alacsony életszínvonal, annak tartós stagnálása vagy éppen esése volt a közép-európai országokban. A fő ok természetesen a szocialista demokrácia válsága, az, hogy az emberek nem szólhatnak bele a megtermelt nemzeti jövedelem elosztásának kérdéseibe, éppúgy, mint a legtöbb, őket érintő probléma eldöntésébe sem.

A «fogyasztási» szocializmus kezdeteivel ezt a kérdést ugyesen kettéválasztották. Az emberek továbbra sem dönthetnek saját ügyeikről demokratikusan, lényegében továbbra is az őket irányító állami- és pártapparátus döntéseinek vannak alárendelve — persze, ez az apparátus sem kénye-kedve szerint dönt, s vannak visszacsatolási lehetőségek —, de életszínvonaluk emelkedik, s a nemzeti jövedelemből nagyobb hányad jut fogyasztásra, mint korábban.

Felesleges bizonygatni, hogy az elviselhetőbb, könnyebb élet szempontjából mennyivel nagyobb lehetőségeket nyújt a «fogyasztási» szocializmus a «diktatórikus»-nál. De illúziók rabja, aki azt hiszi, hogy a frizsider és az autó elterjesztése, a lakásgondok enyhítése a szocializmus valamennyi súlyos problémáját megoldja, a lehetséges válsággócokat teljesen kiiktatja.

A szocializmus jelenlegi mély válságát csak a demokratikus szocializmussal lehet túllépni és felszámolni. Egy új gdanski felkelés nélkül sem maradhatnak feloldatlanok a magas vagy közepes fejlettségű szocialista rendszerek demokratikus szükségletei és a tényleges vezetés antidemokratikus volta közötti ellentétek.

Csehszlovákiában a Novotny-rendszer hanyatló korszakában két alternatíva merült fel. Ilios Yannakis a Temps Modernes-ben így vázolta ezeket:

« Az első azt állította, hogy a változásra a párton belülről kell megadni a lökést, pontosabban a Központi Bizottságból. A párton kívül lehetetlen bármit is csinálni. Minthogy pedig szóba sem jöhetett, hogy a cenzúra éber ellenőrzése alatt álló tömegközlelési eszközök segítségével rázzák fel az embereket passzivitásukból, és így kívülről gyakoroljanak nyomást a pártra, fegyelmeztetnek, "pártszerűnek" kellett mutatkozni, be kellett szivárogni a pártapparátusba és más vezető szervekbe, elfoglalva a kulcspozíciókat, apránként kellett meghonosítani a haladó munkastílust, gondosan ügyelve, hogy időnek előtte ne adódhassék ürügy a felsőbb szervekkel való viszályra, és igyekezni kellett a lehető leggyorsabban fölkapaszkodni a létrán. Másszóval 'beszivárgó' taktikához kellett folyamodni, vigyázva arra, hogy a tevékeny és becsületes elemek ne távolodjanak el a párttól.

A másik felfogás viszont úgy tekintette, hogy minden 'funkcionárius' ki van téve az erkölcsi korrupciónak és egykettőre bürokratává válik; hogy a párt kérlelhetetlen kényszerítő erő; hogy a becsületes kommunistáknak semmi lehetőségük nincs álláspontjuk megvédésére, mert okvetlenül kizárják, vagy bármilyen ürüggyel leváltják őket; csak a párton kívülről jövő nyomás újíthatja meg a szocialista társadalmat. A részleges reformok, egyes intézmények korlátozott demokratizálása már nem elég garancia többé a sztálini rendszer más formában való visszatérése ellen. »

A megoldást, Novotny leváltását és a megújhódási folyamat kibontakozását végül mindkét irányzat harca tette lehetővé. Nincs okunk feltételezni, hogy — az eljövendő átmenetek sokszínűségét számbavéve is — más szocialista országokban és más időpontokban ez alapvetően másképp zajlana majd le. A két felfogás tehát nem ellentétes — ahogy ezt az irányzatok csehszlovákiai követői gondolták, mert bár jelentőségük, módszereik, eszközeik mások, céljaik közösek: valahol találkoznak és kiegészítik egymást.

A csehszlovák válság reakciós megoldásából természetesen mind a konzervatív, mind pedig a haladó erők, s az utóbbiak mindkét szárnya levonta a tanulságokat. A konzervatívok a párt- és állami vezetés, a kulcspozíciók, a Központi Bizottság "tisztán tartására" még nagyobb gondot fordítanak, mint korábban. A demokratikus, párton belüli ellenzék kialakulása és egyre magasabbra töréseinek folyamata ezzel természetesen lelassítható, de nem állítható meg és nem fordítható vissza. Az életrajzok és a vélemények még oly gondos átvizsgálása, a legkörültekintőbb óvatosság sem segíthet, mert a tegnap konzervatívaiból holnap reformerek lesznek (Hegedűs András, stb.). A változás hosszú távon elkerülhetetlen.

Ami azonban holnap biztosan győztes, ma még biztosan vagy majdnem biztosan vesztes irányzat. A csehszlovákiai válság lezárása bebizonyította, hogy a szovjet pártvezetőség nem tűr meg Közép-Európában a sztálinizmussal radikálisan leszámoló demokratikus szocialista rendszert, s akarata keresztülviteléhez rendelkezik is a szükséges eszközökkel. Mit ér az, ha a belpolitikai feltételek érettek egy 1968 januári típusú fordulatra, ha a külpolitikai helyzet lehetelenné teszi azt? Ilyen körülmények között egy hasonló fordulat *második, nyílt* kikényszerítése kalandorság volna. A párton és pártvezetőségen belüli szocialista ellenzéknek egy bizonyos idő után «le kell fékeznie», arra kell törekednie, hogy a konzervatívok minél kevesebb vezető posztot tartsanak a kezükben, s megakadályoznia, hogy a sztálinisták módot kapjanak a szocialista ellenzékkel történő leszámolásra.

Ez a türelmesség nem lehet erény a másik típusú ellenzék részéről. Az íróknak, művészeknek, értelmiségieknek a végsőkig ki kell aknázniuk lehetőségeiket a haladó eszmék széles körű terjesztésére, s vállalniuk — lehetőségeik, hajlamaik és bátorságuk szerint — a maximális kockázatot. A párton belüli nyomás kifejtését erősen korlátozhatják taktikai szempontok, a párton kívüliét jóval kevésbé. Úgy is mondhatnánk: a párton belüli ellenzék-nél a hatalmi kapcsolók mellőli kikerülés jelenti a maximális kockázatot, míg a párton kívüli ellenzék-nél —

nem lévén hatalom a kezükben — ezt egzisztenciális szempontok szabják meg.

Általános recept aligha adható. A nem-demokratizált, « sztálinisztikus » szocializmus körülményei között is jelentősek a különbségek az egyes országok — Csehszlovákia és Magyarország, az NDK és Románia — között. Ami egy kommunista művész részéről Csehszlovákiában célszerűnek tűnhet — nyílt ellenzékiesség, passzív ellenállás, —, aligha lehet példaadó egy magyar filmrendező számára. És ami ma megfelelő, holnap már oktalan hősködés vagy elvtelen kompromisszum lehet ugyanazon az országon belül is. De általános receptre nemcsak lehetőség, szükség sincs: a sok tizezernyi önkéntes és láthatatlan, fegyver nélküli « partizán » a szocialista országokban az alapkérdések tisztázása után meg fogja találni a szükségletekhez és lehetőségekhez igazított, legmegfelelőbb magatartást Emil Zatopek gyávaasága és Bauer Sándor önégetése között.

(1972-1973)

*

Úgy tűnik, hogy a néhány évvel ezelőtti várakozások a « fogyasztási szocializmus » gazdaságirányításának a sikereivel, az életszínvonal emelkedésével kapcsolatban túlzottak voltak. A jelenlegi vezetésnek nem sikerült elérnie az ezzel kapcsolatban kitűzött célokat. Mint 1968 tavaszán, most is Lengyelország mutatta meg, hogy végetért az « ellenforradalmi apály »; a « fogyasztói szocializmus » főapostolának, Giereknek a pozícióját sikerült megmenmentenie, de a tekintélyét nem. A gazdasági nehézségekkel párhuzamosan mindenhol fokozódott a belső feszültség, a különböző ellenzéki csoportok egyre hangosabban hallatják a hangjukat. « A láger legvidámabb barakkjának » kikiáltott Magyarországon három « ügy » is rontotta a rendszer nemzetközi tekintélyét: a Lukács-tanítványok elhallgattatása, Konrád György és Szelényi Iván letartóztatása, Haraszi Mikló elítésése. Ma már nyilvánvaló, hogy Magyarországon is van betiltott irodalom.

(Ugyanakkor a mozgáslehetőségek beszűkülése következtében egyre többen fordulnak el a közéleti témáktól, egyre gyakrabban bukkannak fel a művészeti alkotásokban az álproblémák, az öncélú, steril pszichologizálás és a múltba menekülés jelei.) A polarizálódás valamennyi szocialista országban kifejezetté vált.

Időnként kárörömmel emlegetik az ellenzéki csoportok belső nézetkülönbségeit. Valójában azonban a differenciálódás éppen hogy jó jel. Hiba volna túlbecsülni az ellenzék erejét, de annyira mégis megerősödött már, hogy megengedheti magának a viták luxusát. A Szovjetunióban alapjában két nagy ellenzéki áramlat bontakozott ki: egy a műszaki, egy pedig a humán értelmiség körül. Hogy a hivatalos propaganda ellenére nem az élettől, a szovjet valóságtól elszakadt szovjetellenes elemekről van szó, bizonyítja az értelmiség széles köreinek a rokonszenve. Azokat a kérdéseket, amelyeket a Szaharov-csoport vetett fel, nem a nyugati kémszervezetek és az emigráns egyesületek plántálták át a Szovjetunióba, hanem a szovjet gazdasági-társadalmi fejlődés inspirálta. Nem véletlen, hogy a szovjet műszaki értelmiség, amely a legjobban látja, hogy a társadalmi körülmények hogyan akadályozzák a műszaki fejlődést, alkotja az ellenzéki csoportok fő társadalmi bázisát. Az aktív csoportokkal fontosságban egyelőre nem egyenértékűek a rokonszenvezők, akik elzárkóznak a nyílt szembefordulás elől. Ők jelentik a jéghegy alapját, és egy fordulat után — akárcsak az 1968-as Csehszlovákiában — fontos szerepet fognak játszani.

A fokozódó munkamegosztás, a bonyolultabbá váló irányítás tendenciái legalábbis rövid- és középtávon megkérdőjelezzik az osztálynélküli társadalom hagyományos marxi és lenini elméletét. Tévedés volna azt hinni, hogy a holnap demokratikus szocialista társadalmában nem az « új uralkodó osztályé » — az állami-, párt- és gazdasági vezetőké, stb. — lesz a hatalom döntő része. Ha a vezetésre kerülő demokratikus érzelmű káderek azzal állítják magukat, hogy tevékenységükben csakis és kizárólag a munkásosztály, stb. érdekei fognak érvényesülni, ugyanolyan irányú (bár esetleg nem értékű) tragikus irány-

zat fog érvényesülni, mint a forradalom vagy a fordulat másnapján hatalomra jutott vezetők esetében. Egyre világosabb, hogy az ún. személyi kultusz, a sztálinizmus minden szörnyűségének társadalmi alapja az « új osztály » hatalmának megszilárdítása volt, megtoldva azzal a tévképzettel, hogy mivel a szocialista állam vezetői amúgyis a munkásosztályt, vagy a munkásosztályt és a parasztságot, vagy éppen az egész népet képviselik, nincs szükség a tevékenységük kontrolljára.

A holnap demokratikus szocialista társadalmában az « új osztály » ellenőrzését az ettől nagyban független szakszervezetek, egyéb pártok, a sajtó, a különféle társadalmi szervezetek fogják jelenteni, amelyek persze éppen úgy saját vezetőik és megbízóik érdekeit fogják képviselni, mint ahogy az « új osztály » (és minden osztály) is elsősorban a saját tagjainak az érdekeire ügyel. A különféle érdekek dinamikus ütközésében, harcában fognak érvényesülni a különböző osztályok érdekei — kompromisszumok formájában. A sztálinista « új osztály » fő bűne nem az volt, hogy a saját érdekeire ügyelt — minden uralkodó osztály ezt teszi —, hanem hogy szinte kizárólag csak ezeket vette figyelembe. A munkásosztály az ő számára csak demagógikus igazolást és kizsákmányolási objektumot jelentett.

(1976)

*

A lengyelországi események új, döntő fordulatot jelentenek a közép-kelet-európai fejlődésben. Nemcsak a hatalmon lévő kommunista pártok vezetőségei kényszerülnek arra, hogy a « Szolidaritás » megjelenése és megszilárdulása után újból átgondolják a « hogyan tovább » kérdését: az ellenzéknek is le kell vonnia a következtetéseket.

Ellentétben a magyar 1956-tal vagy a csehszlovák 1968-cal, a lengyel augusztus eseményeinek elindításában és kibontakozásában a demokratikus szocialista — marxista és revizionista — ellenzék nem játszott érdemleges sze-

repet. A fő hajtóerőt a plebejus népi ellenzék a katolicizmus és a hagyományos szociáldemokrata KOR képviselték. Ebben a tényben szerepet játszott a különféle posztsztálinista erők, a Brezsnyevék, Honeckerek és Husákok immár egy-két évtizedre visszatekintő konzervatív-restaurációs politikája: olyan elszántan és buzgó igyekezettel kompromittálnak mindent, aminek köze van a marxizmushoz, a szocializmushoz, és a kommunizmushoz, hogy a párton belüli ellenzék is — amennyiben ilyen, szervezetlen és szétszórt formában ugyan, de egyáltalán létezik — sikerült többé-kevésbé teljesen lejáratniuk.

Másrészt azonban a szocialista ellenzéknek is önkritikusan kell megállapítania, hogy hagyta magát megbénítani, mindenekelőtt a csehszlovákiai eseményektől és az azt (nemcsak Csehszlovákiában) követő megtorlási hullámtól. A « szovjet Dubček »-re várva nem vette észre, hogy nemcsak a központból, hanem a perifériáról, a provinciákból is kindulhat új tényeket teremtő társadalmi mozgás.

Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a lengyelországi események csupán kudarcot jelentenek a szerepét vesztett baloldali, marxista és szocialista opposíció számára. Bármennyire is a tőlük távol álló Walesa-féle erők — ideértve mindazokat, akiket Walesa jelképez — indították el és tartották fent az erjedést, szinte a sztrájkok másnapján felemelték fejüket a revizionistának csúfolt és gúnyolt párton belüli csoportok. Arra, hogy oly módon vezessék a kibontakozási folyamatot, mint 1956-ban a Nagy Imre-vezetés revizionista kommunistái és 1968-ban Dubček és társai, természetesen nincs lehetőség, sem pedig szükség. Elképzelhető, hogy efféle központi irányító szerepet is játszhatnak még egyik vagy másik közép-kelet-európai országban, például a Szovjetunióban; de ha másképp lenne, akkor sem kell bánkódniuk azért, hogy nem elsőként lépnek fel az egyenlők között, hanem egy széles antisztálinista koalíció erős tagjaként. Ehhez a szerephez minden Sztálin, Brezsnyev, Gustáv Husák és Gierek után is megvan még a potenciális tömegbázisuk.

Felesleges és káros, hogy megbűvölten meredjenek a Kreml tornyaira, és úgy várjanak a szovjet Dubčekre,

mint vénasszonyok a lottóhúzásra. De hiba volna lebecsülni a szovjet vezetésben várható differenciálódási folyamatok jelentőségét is. Erről ma még keveset tudunk, csak egy a biztos: hogy a lengyel események meggyorsították és felerősítették. Ezt csak ideig-óráig lehet lelezni.

A lengyel események első következménye az volt a többi közép-kelet-európai országban, hogy gyorsított ütemben láttak hozzá az ellenzék szervezeti szétveréséhez. Ebben a tekintetben azonban csak rendkívül kevés újdonságot tudtak felmutatni a sztálini koncepciók perek némileg áramvonalasított és szelidített változatának felújításával. Hiba volna azt gondolni, hogy a rendőri intézkedéseknek ne lehetne ideiglenes, átmeneti sikerük. A társadalmi feszültségeket azonban még soha nem sikerült pusztán hatósági úton kiküszöbölni.

Lengyelország esetében mostanáig visszariadtak a katonai beavatkozástól; ebben minden bizonnyal szerepet játszott az a tény, hogy minden eddigi közép-európai intervenció során egyre nehezebb volt a dolguk. 1953-ban még elég volt a tankok megjelenése Kelet-Berlinben. 1956-ban már löniük is kellett, de mindenesetre a beavatkozás napján sikerült egy kollaboráns kormány megalakítása. 1968-ban is létrehozták Alois Indra «nemzeti munkáskormányá»-t, de szinte órákon belül visszavonulót kellett fújni, és a szovjet vezetés arra kényszerült, hogy leüljön tárgyalni az ellenforradalminak és revizionistának minősített Dubček-csoporttal. Nem nehéz kiszámítani, hogy egy lengyelországi «testvéri segítség» további eszkalációt jelentene, kiszámíthatatlan következményekkel — és a Brezsnyev-féle Politikai Bizottság (bár aligha kétséges, hogy mi a véleményük a lengyel helyzetről és hová kívánják Lech Walesát és társait) eddig nem merte vállalni ennek kockázatát.

Minimális programjuk egyelőre az, hogy megakadályozzák a többi országban további Walesák, további független szakszervezetek, újabb ellenzéki csoportok megjelenését és megerősödését. Ha áttekintjük a közép-kelet-európai országok történetét a berlini június 17-től a magyar ok-

tóber 23-on és a prágai tavaszon keresztül mindaddig, amíg Gdanskban és Poznanban felállították a kommunista rendszerek elleni felkelések áldozatainak emlékművét, azt kell mondanunk: optimizmusuk bámulatraméltó. « Minden máglyából szobor lesz », írta Somlyó György, és aligha tévedünk, ha azt állítjuk: egy Nagy Imre-szoborral kapcsolatban mindenekelőtt az a kérdés, hogy mikor állítják fel és melyik budapesti téren — az azonban aligha, hogy egyszer felállítják-e.

(1981 nyarán)

Vita a magyar értelmiségi ellenzék szerepéről és lehetőségeiről

A *Beszélő* c. budapesti szamizdat-folyóirat 3. és 4. számában fontos vita indult meg a magyar ellenzék helyzetéről és lehetőségeiről. A vita Kis János szerkesztő cikkével kezdődött, aki a folyóirat 3. számában «Gondolatok a közeljövőről» címen foglalta össze véleményét. A következő számban e cikkhez öten szóltak hozzá. Az alábbiakban röviden ismertetjük e vitát.

Kis János Kelet-Európa általános helyzetének elemzésével kezdi írását. 1953 óta a kommunista vezetők fokozatosan, lázadások és felkelések nyomása alatt megértették, hogy a lakosság élelmiszer-igényeit nem lehet semmibe venni. Egyidejűleg a tömeges terrort is megszüntették. A változások az ötvenes évek közepén revizionista mozgalmaknak, a hatvanas években pedig gazdasági reformkísérleteknek adtak lökést. Siettették az enyhülési folyamatot és a KGST országok világgazdasági nyitását. Ha az idők folyamán be is következtek visszaesések, fordulatok, a fogyasztás nem szűnő nyomást gyakorolt a térség politikai vezetőire.

A nyolcvanas évek elejére azonban Kelet-Európa országai válságba kerültek. Nemcsak az életszínvonal romlik, lefékeződött a gazdasági növekedés is. A hivatalos magyarázatok első közelítésben a dollár-eladósodást okolják a bajokért: az adósságfizetési kötelezettségek felduzzadtak, újabb hiteleket egyre nehezebb fölvenni — a növekedés lassulását mindaddig vállalni kell, míg a fizetési mérleg helyre nem billen.

No de mik az okai magának az eladósodásnak? A hetvenes években a Nyugat korlátlanul biztosította az olcsó